

Др Сима Аврамовић*

Religion and Education in Europe – Developments, Contexts and Debates (ed. Robert Jackson et al.),

Waxmann, Münster-NewYork-München-Berlin 2007, стр. 286.

Нормативно уређење односа државе и цркве све више привлачи пажњу правне науке у свету. Упоредо с тим све интензивније се развија и посебна грана права, која се обично назива државно-црквено право (према немачком *Staatskirchenrecht*) или еклисијастичко право (према француском *droit ecclésiastique*), док се у англосаксонској терминологији одомаћио још простији назив – *Law on Religion*.¹ Једно од важних питања које захвата ова релативно млада научна дисциплина је и проблем нормативног регулисања верске наставе у

* Аутор је редовни професор Правног факултета Универзитета у Београду.

¹ Енглеска терминологија, под утицајем специфичности англиканске цркве, њеног статуса државне цркве и англосаксонског права, не прави разлику између канонског и еклисијастичког права, него их третира као синониме. Чак се и у католичкој цркви традиционално ови појмови изједначавају, мада се и ту у последње време јавља разликовање „унутрашњег“ еклисијастичког права (које се изједначава са канонским) и „спољашњег“ еклисијастичког права (које обележава односе цркве са државом). Насупрот томе, француска терминологија та два појма одавно јасно одваја: појам „еклисијастичко право“ у значењу правне гране и науке која се бави односима цркве и државе увео је у француски речник још Адолф Франк у другој половини XIX века (Franc. A., *Philosophie du droit ecclésiastique: Des rapports de la religion et de l'État*, Paris 1864). И немачка терминологија је у том погледу сасвим издиференцирана, јер од друге половине XIX века јасно разграничава гране права и појмове *Kirchenrecht* и *Staatskirchenrecht*. У енглеском језику се за државно-црквено право сада по правилу користи термин *Law on Religion*, како би се отклонили сви могући неспоразуми које би доносио израз *Civil Ecclesiastical Law*, који се такође понекад појављује у стручној литератури. Слично овом другом енглеском називу, ради избегавања неспоразума, француска терминологија додатно прецизира назив ове дисциплине као *Droit civil ecclésiastique*, док је у италијанској терминологији појам *diritto ecclesiastico* сам по себи сасвим одвојен од појма *diritto canonico* и представља не само посебну научну дисциплину, него и посебан академски предмет у наставним плановима многих правних факултета у Италији. Једном речју, у свету се битно проширио домет и променио карактер појма „еклисијастичко право“, тако да оно више не представља прост синоним за црквено право.

државним школама. С њиме се боре не само законодавци и политичари, поготово с обзиром на често узавреле супротстављене ставове у јавности (као што је био случај и код нас кад се уводила верска настава у државне школе), него и правна наука. На деликатност овог питања указује и то што је ОЕБС (*OSCE*), покушао да током 2007. године, кроз свој *Office for Democratic Rights and Institutions (ODIHR)* одреди извесне смернице у погледу правног регулисања верског образовања у јавним школама. Али, уместо планираних *Toledo Guidelines on Teaching about Religion in State Schools in the OSCE Region*, пројекат се завршио много скромнијим, необавезујућим документом који само нуди опште принципе (*Toledo Guiding Principles on Teaching about Religions and Beliefs in Public Schools*). То је тек једна од илустрација до које мере су земље чланице Савета Европе осетљиве на ова питања и колико је процес хармонизације права у овој области тешко спровести због низа специфичности које су дубоко историјски, политички и психолошки утемељене. Отуд од државе до државе постоје велике разлике у начину уређивања верске наставе у државним школама. Из тих разлога је последњих година и наука почела да озбиљније трага за неким одговорима, поготово имајући у виду значај верске слободе, као једног од незаобилазних људских права, али и питање да ли је постојање верске наставе у државним школама у супротности са скоро универзално прокламованим принципом лаицитета, односно одвојености државе и цркве, па и дилему да ли овај тип образовања деце доприноси верској толеранцији или продубљује верске разлике.²

Дуго се веровало да ће процес секуларизације постепено потиснути религију из јавне сфере, али се десило баш супротно. Отуд и све веће интересовање стручњака различитих профила – правника, политиколога, социолога, па и филозофа за сферу религијског. Занимљив пример је Јирген Хабермас (*Jürgen Habermas*), који је дуго избегавао да узме у обзир и религију у својим испитивањима теорије комуникација, али је у последње време прихватио реалност и објавио неколико важних текстова о тим аспектима.³ Због тога је разумљиво што се у Европи покренуло и неколико важних пројеката, међу којима истакнуто место заузима четворогодишњи подухват за-

² О томе в. полемику која се водила и на страницама овог часописа између М. Драшкић, „Право детета на слободу вероисповести у школи“, *Анали Правног факултета у Београду (Анали ПФБ)* 1–4/2001, 511–523; иста, „О веронауци у државним школама, други пут“, *Анали ПФБ* 1/2006, 135–151 и С. Аврамовић, „Право на верску наставу у нашем и упоредном праву“, *Анали ПФБ* 1/2005, 46–64; исти, „Уставност верске наставе у државним школама – *res iudicata*“, *Анали ПФБ* 2/2006, 251–257.

³ J. Habermas, *Zwischen Naturalismus und Religion: Philosophische Aufsätze*, Frankfurt am Mein 2005; исти, „Religion in the Public Sphere“, *European Journal of Philosophy* 14/2006, 1–25.

почет 2006. године под скраћеним називом *REDCo-project (Religion in Education: a contribution to Dialogue or a factor of Conflict in transforming societies of European countries)*. Главни координатор тог пројекта и један од водећих светских експерата за верско образовање, проф. др Роберт Џексон (*Robert Jackson*) са Универзитета Ворвик (*Warwick University*), главни је уредник ове књиге, у којој се сумирају први резултати неких од спроведених истраживања. У уводном тексту *Wolfram Weisse* говори о карактеру, циљевима и оствареним резултатима пројекта, као и о значају верског образовања за превазилажење верских конфликта и избегавање инструментализације верских осећања у функцији политичких циљева, указујући при том на позитивну корелацију између добро организоване верске наставе и демократског понашања. Следе прилози неколицине престижних аутора, који су подељени у три целине.

Први део, под називом *Европски хоризонт*, чине три прилога, од којих је први из пера самог Роберта Џексона (*European Institutions and the Contribution of Studies of Religious Diversity to Education for Democratic Citizenship*). На тридесетак страна кондензованог текста и уз сумарни приказ стања верске наставе у јавним школама у Европи, Р. Џексон разликује три приступа верском образовању, које назива *teaching in religion*, *teaching about religion* и *teaching from religion*. Први је конфесионални, у коме се изучава једна верска традиција коју предају „инсајдери“, други је мултиконфесионални, где се изучава већи број религија на дескриптивним и историјским основама, док је трећи такав да води ученике ка трагању за одговорима на различита верска и морална питања. Све ово има и свој правни оквир, који је различит од државе до државе. *Jean-Paul Willaime*, у тексту који следи продубљује истраживање различитих модела верског образовања у Европи (*Different Models for Religion and Education in Europe*), а *Dan-Paul Jozsa* сагледава деликатно питање правне регулативе и садржинских аспеката верског образовања исламских ученика у европским државним школама (*Islam and Education in Europe, with Special Reference to Austria, England, France, Germany and the Netherlands*).

Други део садржи текстове о организовању верске наставе у појединим европским земљама. Нарочито је занимљив први прилог, чији је аутор *Jean-Paul Willaime*. Наслов овог рада прилично сликовито говори о садржају текста и његовим закључцима: *Teaching Religious Issues in French Public Schools – from Abstentionist Laïcité to a Return of Religion to Public Education*. С обзиром на то да је Француска најистакнутија секуларна земља у којој се примењује систем стриктне одвојености државе и цркве, веома су индикативна и инструктивна запажања овог француског писца о томе у ком правцу се креће режим правног регулисања верске наставе у државним школама.

ма и уопште концепт лаицитета у Француској. Аутор најпре указује на радикалне промене у верској демографској слици ове земље, у којој се крајем педесетих година XX века око 90% становништва изјашњавало као католици, док је у попису из 1987. године је тај проценат опао на 75%, а 2006. године је број католика у Француској сведен на 65%, са тенденцијом даљег опадања, углавном на рачун повећаног учешћа оних који се изјашњавају као муслимани. С друге стране, чувени Закон о одвајању цркава од државе из децембра 1905. године, који је још увек на снази, потврђен на особен начин чланом 1. Устава из 1958. године (који, између осталог, истиче да је Француска лаичка – секуларна држава), довео је до тога да је деценијама у Француској владао „милитантни лаицизам“. Таква „победа лаицизма“ и неутралности државе у верским питањима је, парадоксално, довела до њиховог урушавања и до „секуларизације лаицитета“, како аутор назива тај процес. Лаицитет је све мање успевао да очува улогу система који представља алтернативу религиозном, а верска питања су почела да га надвлађавају како на индивидуалном, тако и на друштвеном плану. „Милитантни лаицизам“, који има одбојност и сумње према религији, постепено уступа место ономе што писац назива „менаџментски лаицитет“. Тај процес је чувени француски зналац односа државе и цркве и професор права, Жан Боберо (*Jean Baubérot*) назвао „пактом за нови лаицитет“. Писац указује да на тај начин у француску доктрину улази идеја о „добро одмереној одвојености државе и цркве“ или „беневоленитој или позитивној неутралности“, што је, рекли бисмо, само друго име за оно што је немачка доктрина већ увелико назвала системом кооперативне одвојености државе и цркве. На тим теоријским основама је, узгред речено, постављен и наш Закон о правном положају цркава и верских заједница из 2006. године.

Због тога је класично виђење француског секуларизма и лаицитета, обојено историјским сећањем, предрасудама и недовољним познавањем новијих кретања, увелико превазиђено.⁴ Те промене се, дакако, одражавају и на питање верске наставе у француским државним школама. Мада је у Француској одвајање државе и цркве практично започело још пре 1905. године, и то баш законом који је 1882. године укинуо верску наставу у државним школама, ипак је био остављен простор за верско образовање, чак и у једној тако изразито лаицизираној држави. С једне стране гарантовао се један слободан дан у седмици, осим недеље, који је био намењен за верске потребе ученика, а у школама – лицејима је могао стално бити запослен духовник који је био на располагању ученицима за пружање духовне

⁴ Додуше, милитантном лаицизму нове импурсе даје израстање бројних култова и нових религијских покрета, питање коришћења фереца у школама, а поготово нарасли верски екстремизам.

помоћи. Сем тога, у Алзасу и Лорени, из историјских разлога, верска настава у државним школама се и даље несметано одвијала на класичним, професионалним основама. Крај осамдесетих година прошлог века, означио је постепени повратак религије у јавне школе, нарочито под утицајем растућег верског плурализма у француском друштву.

У новим околностима, када је и сам принцип лаицитета почео да се трансформише, питање верског образовања у јавним школама је такође дошло под лупу, поготово после чувеног Извештаја Министарству образовања Француске који је саставио Режи Дебре (*Régis Debray*), познати француски универзитетски професор и политичар.⁵ Овај Извештај је изазвао доста полемика, али је остала актуелна његова порука да је неопходно да се са „игнорантског лаицизма“ крене ка „лаицизму разумевања“, као и да је неопходно да се и у наставним плановима средњих школа предузму мере у том смислу, али и да се пажљиво састављају наставни програми. У дискусији која се потом развила у Француској, истицано је да верско образовање треба да првенствено обухвата когнитивни приступ религијским знањима (*fait religieux*), али да то не значи свођење верске наставе на друштвене и културолошке аспекте религије, него да мора обухватати и разумевање теолошких финеса. „Мада државне школе не знају да ли Бог постоји, оне знају и морају знати да постоје појединци и групе који верују да постоји, што дубоко условљава њихово индивидуално и друштвено биће“. На тај начин је дилема коју је отворио Дебреов Извештај створила две врсте страховања: с једне стране стоје страхови „милитантних лаициста и слободних масона да ће се верско образовање врагити у државне школе“, а с друге, страховање верника да би историјски и културолошки приступ могао редуковати верска питања са живе реалности на њену спољашњу манифестацију. И, коначно, како све то правно уредити?

За овим важним текстом следе прилози о верској настави у државним школама у Шпанији (*Gunther Dietz*), Русији (*Fedor Kozyrev – Vladimir Fedorov*), Естонији (*Pille Valk*), Енглеској (*Robert Jackson – Kevin O’Grady*), Холандији (*Ina ter Avest et al.*), Норвешкој (*Geir Skeie*) и Немачкој (*Thorsten Knauth*). Најзад, трећи део књиге чини само један прилог, чији је аутор познати холандски професор *Siebrren Miedema*, у коме се даје упоредна анализа стања и проблема при регулисању верске наставе у европским земљама (*Contexts, Debates and Perspectives of Religion in Education in Europe. A Comparative Analysis*).

Књига која је пред нама представља драгоцен материјал за сваког законодавца који се буде ухватио у коштац са настојањем да ре-

⁵ R. Debray, *L’enseignement du fait religieux dans l’école laïque*, Rapport au ministre de l’Education Nationale, Paris 1992.

гулише деликатно питање верске наставе у државним школама. Резултати овог пројекта су не само од изузетног теоријског значаја, него у великој мери могу представљати оријентир за легислативу, али уз пуну свест о томе да је хармонизација права у овом сегменту скоро немогућа. То је последица дубоко укорјењених историјских, друштвених и политичких разлика и потреба, али и снажне традиције различитих модела верске наставе у различитим државама, што се мора респектовати поготово код овако осетљивих питања.